

Kamal Abdulla

KAMAL ABDULLA

**“Kitabi-Dədə Qorqud” da
semantik sayrışmalar**

Mifolinqvistika

Bakı - 2022

“Kitabi-Dədə Qorqud” da semantik sayrıǝmalar

Elmi redaktorlar:

Prof. Dr. Ahmet B.Ercilasun

Prof. Dr. Qorxmaz Quliyev

Rəyçi:

akad. Muxtar İmanov

Texniki redaktorlar:

Şəhla Mirzəyeva

Rita Müslümova

Nəşriyyat redaktoru:

Qismət Rüstəmov

KAMAL ABDULLA

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA SEMANTİK SAYRIŞMALAR /
MİFOLİNQVİSTİKA. – Bakı: “Sim-Sim”, 2022. – 256 səh.

ISBN: 978-9952-28-611-3

© KAMAL ABDULLA, 2022

Kamal Abdulla

ÖN SÖZ

İlk baxışdan adama elə gəlir ki, Kamal Abdullanın “Mifolinqvistika” proyektinin-əsərinin kökündə sırf praqmatik səbəb durur: alim haqlı olaraq belə hesab edir ki, dilçiliyimizin inkişafını təmin edən metodoloji imkanlar tükəndiyinə görə elmi fikir yerində saymağa başlamışdır; bu onun “xəstələnməsi”ndən xəbər verir və təcili tədbirlər görülməsə, durğunluğun dərinləşməsi, geriyə dönməz xarakter kəsb etməsi labüddür. Problemi isə yalnız gözlənilən/gözlənilməz elmi-metodoloji konsepsiya ortaya qoymaqla həll etmək olar. Lakin hər şeydən əvvəl bu və ya digər problem fərdin maraq dairəsindən çıxıb topluma aid olunursa, mütləq şəkildə onun ruhi-mənəvi ölçüsü peyda olur. İkincisi, elmin minillik inkişafı təcrübəsi birmənalı şəkildə sübuta yetirir ki, “xəstəlik” “sağlamlıq”ın rəhnidir, çox vaxt elmi fikirdə ayaq saxlamaq, toparlanmaq yeni, daha sürətli hərəkətin vacib şərtidir – təki yeni inkişaf istiqaməti düzgün və başlıcası, aydın şəkildə müəyyən olunsun. Uzun illər boyu “Kitabi-Dədə Qorqud”un mifoloji və linqvistik aspektləri ilə sistemli şəkildə məşğul olan Kamal Abdullanın Azərbaycan dilçilik elminin gələcək inkişafının məhz “mifolinqvistika”nın açdığı perspektivlər

çərçivəsində görməsi və təklif etməsi əlbəttə ki, təbiidir.

Mən bir məlum həqiqəti də dilə gətirməyə məcburam: bir qayda olaraq tədqiqatçı hadisəni/fenomeni anlayış vasitəsilə çərçivəyə salmağa çalışır lakin heç zaman istəyinə bütünlüklə nail ola bilmir, bir qayda olaraq tədqiq olunan hadisə öz anlayış-adından qat qat-qat geniş və zəngin olur; Kamal Abdullanın yeni elmi istiqamətin adı kimi təklif etdiyi “mifolinqvistika” son dərəcə sıxılmış anla-yışdır; təkcə elmi istiqamətin yox, maksimum yığcamlıq elmi istiqamətin adında onun “proloq”unun və “epiloq”unun öz əksini tapmamasına səbəb olmuşdur. Yeri gəlmişkən, lakonizm təkcə əsərin adına yox, onun bütün korpusuna münasibətdə özünü büruzə verir.

Kamal Abdullanın təklif etdiyi Mifolinqvistika elmi istiqamətinin proloqu deyəndə mən linqvistikanın tədqiqat obyektini qismində insanın dünyanı dərk etməsi prosesində mifdən əvvəl gələn, lakin müəllif tərəfindən onun meydana gəlməsinin bəreks səbəbi kimi şərtləndirilən “tə-miz məntiqdən ibarət ən qədim” müstəqimlik (invariant, etalon) qatını nəzərdə tuturam; müəllif insanın dünyanı dərkənin bu qatına böyük əhəmiyyət verir və onu geniş (əlbəttə ki, rəhbər tutduğu üslubi yığcamlıq çərçivəsində) şərh edir.

Bu gün primitiv insanın nəsnə və hadisələri birbaşa və birmənalı şəkildə adlandırması prosesini müşahidə etmək imkan xaricindədir, deməli, dilin formalaşmasının bu qatını müəllif təxəyyülünün məhsulu kimi, elmi fərziyyə kimi nəzərdən keçirmək olar. Lakin müəllif inamla və israrla dilin məhz bu təməl qatı üzərində formalaşdığını göstərir və mənim fikrimcə, gətirdiyi inandırıcı misallar sayə-sində fərziyyənin elmi qənaətə çevrilməsinə nail olur. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, məcazi-metaforik deyim imkanlarından məhrum müstəqimlik qatında poetik yaradıcılıqdan söhbət gedə bilməz. Amma dilin inkişafının sonrakı inkişafı göstərir ki, bu qat implisit şəkildə poetik deyimə hamilə imiş və heç də təsadüfi deyildir ki, aposteriori bu potensiya özünü büruzə verdi. Sübut üçün yapon şairi Basyönün bir xokkusuna müraciət edək:

Qədim nohur.

Qurbağa suya tullandı –

Sükutda səs.

Bu nümunədə metaforik deyim tərzindən əsər-əlamət yoxdur; sənətkar sadəcə nəsnə və hərəkətləri adlandırır, lakin sərraflar haqlı olaraq onu yüksək poetik əsər kimi dəyərləndirirlər: bəşər mədəniyyətinin sonrakı dönəmlərində meydana gəlmiş mifoloji və üslubi-poetik qatların xüsusiyyətləri bərəks XV əsrin məhsulu olan xokkunun canına hopmuş və birbaşa ifadə

olunmasalar da, implisit şəkildə bütün dil elementlərinin arxasından boylanırlar, yaxud Kamal Abdullanın dili ilə desək, “sayrışırılar”; bu onunla bağlıdır ki, alimin çoxsaylı misallar əsasında sübuta yetirdiyi kimi yeni qatın yaranması əvvəlkinin ləğv olunmasına yox, növbəti qatın əvvəlki ilə “toqquşma”sı prinsipi əsasında həzm-rabedən keçirməsinə, onunla üzvi vəhdətdə birləşməsinə söykənir. (Yeri gəlmişkən, Kamal Abdulla dil qatlarının toqquşması deyəndə heç də onların bir-birini ləğv etməsini yox, bütün ziddiyyətlərini bürüzə vermələrini, onları dəf etmələrini, təcridən bir-birilə dil tapmalarını, uyuşmalarını nəzərdə tutur).

Dil-müstəqimlik qatının qanunauyğunluqlarından çıxış edən müəllif, fikrimcə, dilin imkanları hesabına dünyanın dərk olunması ilə bağlı son dərəcə mühüm nəticəyə gəlir: məhz nəsnə və hadisələri denotat prinsipi əsasında adlandırmaqla insanın dünyanı özününküləşdirməsi cəhdi kimi onun ilk modeli ortaya qoyulur. Bu model, əlbəttə ki, hələ bəsitdir, dünyanın rəngarəngliyini əks etdirmək qabiliyyətində deyil. Lakin müstəqimlik prinsipi əsasında yaranan ilkin modelin əsas konturlar artıq cızılmış və bu, təfəkkür-dil birliyinin dünyanı dərkən əbədi yoluna qədəm basmasına meydan açmışdır.

Müəllif haqlı olaraq vurğulayır ki, “dil təfəkkürün solğun təkrarıdır”; doğrudan da elə bir

adama rast gəlmək olmaz ki, ömründə heç olmasa bir dəfə fikrini ifadə etməkdə acizlik nümayiş etdirməsin. Lakin əsər implisit şəkildə başqa bir dialektik həqiqətə də yol açır: “aciz” dil fərd-dən/fərdi təfəkkürdən ayrılır, müstəqil şəkildə qat-qat, toplum-toplum inkişaf edir, saysız-hesabsız incə çalarlar kəsb edərək və zənginləşərək universallaşır, qloballaşır və yeni ipostasda – fərdi təfəkkürün qarşısında yenidən acizləşmək üçün insanın ixtiyarına keçir.

Dilin keçdiyi bütün tarixi inkişaf yolu nəzərdən keçirmək və onun gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək üçün Kamal Abdullanın məhz “mifolinqvistika” anlayışına üstünlük verməsi bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir. Hər şeydən əvvəl müəllif haqlı olaraq göstərir ki, bəşər tarixinin mifoloji dönəmi dilin inkişafında həlledici rol oynamışdır; məhz mifoloji qatda dildə seçmə imkanı formalaşdıran variantlar yaranmış və bu dilin və təfəkkürün qarşılıqlı şəkildə inkişafı üçün meydan açmışdır. İkincisi, dilin inkişafı tarixində mifoloji qatdan sonra üçüncü – üslubi qatın meydana gəlməsinə və ilk baxışdan mifoloji elementin sanki arxa plana keçməsinə baxmayaraq bəşər övladı aramsız şəkildə yeni-yeni miflər yaratmaqda davam etmişdir və bu günün özündə də - posmodernist dönəmdə də bu proses nəinki davam edir və şaxələnir, ilk baxışdan mifoloji təsəvvürlə heç bir əlaqəsi olmayan sahələri fəth

edir, yəni tarixin sınağından keçmiş köhnə mifologiya ilə yanaşı yeni mifologiya da dildə gedən proseslərə təsir etməkdən qalmır; özü də mifin müxtəlif konseptləri toqquşur, çarpazlaşır – köhnə miflər “yeniləşir”, aktuallaşır, yenilər klassik miflərin kontekstində “köhnəlir”, tarixi ölçü kəsb edirlər. Bu əlbəttə ki, dilə/dilçiliyə təsir göstərməyə bilməz.

Bu yığcam tədqiqatda müəllif mifolinqvistikanın yetərliliyini, dilçiliyin yeni sahəsi kimi mövcud olmaq hüququnu təkcə diaxron planda yox, həmçinin sinxron kəsimdə də nəzərdən keçirir və sübuta yetirir ki, mifolinqvistika dilçiliyin bütün səviyyələrini ehtiva etmək, onların yeni, “gözlənilməz” cəhətlərini üzə çıxarmaq gücündədir.

Mən mifolinqvistikanın konsepsiya qismində ortaya qoyduğu bütün nəticələri təhlil etmək fikrində deyiləm – bu Kamal Abdullanın əsərini söz-söz təkrar etməyi tələb edərdi; yalnız onu demək kifayətdir ki, Kamal Abdullanın yığcam ifadə tərzini mifolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi iki özəl xüsusiyyətini üzə çıxarmağa imkan verir: birincisi, “xəsis” deyim dilin müxtəlif səviyyələrinin aparıcı cəhətlərini üzə çıxarmaqla onların özlərinəməxsusluğunu, spesifikasını vurğulayır. İkincisi, yığcamlıq müəllifə ayrı-ayrı dil səviyyələrinin fəvqündə dayanmaq, onları mifoloji təsəvvürlər vasitəsilə bir-birinə calamaq üçün

şərait yaradır; bütöv üzvi konsepsiya kimi formalaşmış əsərdə dil səviyyələri ayrı-ayrılıqda, müstəqil şəkildə və bir yerdə - vəhdətdə təqdim olunurlar.

Aramsız şəkildə bir-birilə toqquşan, bir-birini rədd edən, mərkəzdənqaçma qüvvələrin təsiri altında bir-birindən uzaqlaşmağa cəhd göstərən elementləri bir araya gətirmək üçün Kamal Abdulla yeri gəldikcə mifologiyanın elementləri ilə yanaşı dilin/dilçiliyin də imkanlarından istifadə edir. Bu baxımdan ilk növbədə müəllifin elmi dövriyyəyə daxil etdiyi “sinqulyar nöqtə” konsepsiyası diqqəti cəlb edir. Sinqulyar nöqtə konsepsiyası mifolinqvistikanın müstəqimlik qatından da kənara çıxır, faktiki olaraq bəşər övladının heyvanlar aləmindən yenicə ayrıldığı dövrə müraciət edir – primitiv bəşər övladının səsi var, actual anlamda sözü yoxdur, insan hələ “quş dili”ndə danışır, müxtəlif səslər vasitəsilə toplumun üzvlərinə primitiv informasiya ötürür, təşvişini bildirir, xəbərdarlıq edir; amma artıq səsin vibrasiyasındakı dəyişikliklər mənə diferensiasiyasından xəbər verir. Kamal Abdullanın şərhində dilin yaranmasının başlanğıcında dayanan sinqulyar nöqtə misli görünməmiş ifadə potensialına malikdir, dilin bu günə qədər ifadə etdiyi və gələcəkdə ifadə edəcəyi bütün mənaları ehtiva edir.

Başlanğıcda mifolinqvistikanın “proloq”una toxundum. Bir-iki kəlmə də epiloq haqqında: Kamal Abdulla mifolinqvistikanın öz hüdudlarından kənara çıxaraq hu-manitar düşüncənin müxtəlif sahələri ilə – fəlsəfə ilə, psixologiya, sosiologiya, ədəbiyyatşünaslıqla müxtəlif əlaqələrdə olmasını vurğulayır. Bu baxımdan iki məqam üzərində dayanmaq yerinə düşər: birincisi, dilçiliyin bu elm sahələrinə mifologiya nəzər nöqtəsindən yanaşması labüd şəkildə qarşılıqlı münasibətlərdə köklü dəyişikliklərin mey-dana gəlməsinə səbəb olacaq, nəticədə təkcə dilçilik elmi dəyişməyəcək, sadaladığımız elm sahələri də mifolinqvistik kontekstdə özlərinin insana və dünyaya münasibətlərində, həmçinin inkişaf perspektivlərinin istiqamətlərində müəyyən korrektivlər etməyə məcbur olacaqlar.

“Mifolinqvistika” əsərinin pafosu yenidən praqmatikaya qayıtmağa təhrik edir: hal-hazırda Azərbaycan və müəyyən mənada dünya dilçiliyi durğunluq dövrünü yaşayır – mövcud tədqiq və təhlil üsul və vasitələrinin potensialı faktiki olaraq tükənmişdir; məşhur amerikalı filosof Kunun dili ilə desək, dilçilik toplumunun üzvlərini birləşdirən paradiqma yoxa çıxmışdır. Kamal Abdulla çıxış yolunu mifologiyanın və dilçiliyin üzvi vəhdətində görür. Bununla bağlı əsərdə implisit-eksplisit şəkildə öz ifadəsini tapmış iki məsələyə toxunmaq istərdim. Birinci məsələ mifin çoxyönlü paradoksal

Mifolinqvistika təbiəti ilə bağlıdır: məlum olduğu kimi mif elmdir/elm deyil, mif ritualdır/ritual deyil, mif dildir/dil deyil. Dilçilik mifologiyaya “qoşulmaq”la faktiki olaraq mifin bütün sadaladığım və sadalamadığım paradokslarını özününküləşdirir, dünyanı dərkən sonsuz üfünə “qoşulur”. İkincisi, əsərdə mifoloji təsəvvürlərin dil səviyyələrində inikasının təhlili inandırıcı şəkildə sübuta yetirir ki, məhz mifologiya müstəvisində Ferdinand dö Sossürdən üzü bəri dilçilik elmində diaxroniya ilə sinxroniya arasında mövcud olan ziddiyyəti həll etmək olar.

Prof. Dr. Qorxmaz Quliyev

Giriş və yaxud mifolinqvistikaya İlkin yanaşma

1. Mifolinqvistikanın universal prinsipi

Bu kitab dilçilikdə bəzi boşluqların doldurulması cəhdidir. Boşluqlardan ən vacibi mifolinqvistika adlandırma biləcəyimiz xüsusi sahədir.

Mifolinqvistika mifologiya ilə dilçiliyin sərhəddində baş verən mifoloji və linqvistik hadisələr arasındakı toqquşmaların daxili mahiyyətini öyrənməyi məqsəd kimi qarşısına qoyan bir elmi istiqamət kimi düşünülür. Adda-budda şəkildə bu yöndə söz deyənlər, təbii ki, olub, amma bu mətləbin sistemli işlənməsi hələ ki diqqəti cəlb etməmişdir. Bir də görürsən ki, mifoloji araşdırmalar zamanı tədqiqatçı özündən xəbərsiz gedib ədəbiyyat, fəlsəfə, semiotik istiqamətlərə çıxmağa başlayır, dilçiliyə isə gəlməyi asan olmur. Dilçilik mifoloji araşdırmalar adlanan kosmik gəminin qarşısında “açılan” qara dəlik kimidir. Orda səni nə gözləyir sualına və ümumiyyətlə, ordan qayıtmaq mümkündürmü sualına cavab yoxdur.

Bu tədqiqatın əsas, aparıcı xətti “etalon və ondan kənara çıxma” qarşıdurmasının müxtəlif

təzahürləri üzərində qurulur. Qarşıdurmanın tərəflərini isə *invariant* (etalon) və *variantlar* (kənara çıxmalar) kimi təsəvvür etmək olar.

Mifolinqvistikanın əsas bünövrəsini, bazasını, ondan çıxış şərtlərini öyrənmək istəsək, biz hökmən gərək tarixi müstəviyə qədəm qoyaq. Çünki mifolinqvistik hadisələr (toquşmalar) tarixilik fonunda daha aydın şəkildə izah edilə bilər.

Əgər biz bəşərin ümumi (universal) inkişaf tarixini “qat” adlandıracağımız müəyyən hissələrə bölsək və bu qatların funksiyalarını müəyyənləşdirmək istəsək, invariant (etalon) nümunə 1-ci ən qədim (primitiv, müstəqim) ilkin qata məxsus element kimi diqqəti cəlb edər. Başqa sözlə desək, birinci, ən dərin ilkin qatın funksiyası məhz invariant və invariantların yaratdığı münasibətlərdən ibarətdir. Bunu deməklə o nəzərdə tutulur ki, ən dərin ilkin, primitiv qatda cəmiyyət üzvü (və yaxud primitiv insan) hər hansı fikir bildirmə ilə müstəqim və birmənalı şəkildə (bu isə hətta o ilkin dövrdə belə real sözlər vasitəsilə həyata keçirilirdi) məşğul olurdu. Cəmiyyət üzvünün ifadə potensialı onun ətrafında olan hər şeyə autentik münasibətilə ölçülə bilər, yəni, fikir bildirilən, diqqət mərkəzində olan obyektin ancaq özünəməxsus xassələri onun diqqətində olurdu. Bu isə müstəqimlikdən başqa bir şey deyildi.

Hər şey müstəqimlikdən başlayır. Müstəqimlik (söz, ifadə, nida...) münasibətlərin

ilkin, ən qədim qatıdır. Beləliklə, ilkin qat və ona uyğun müstəqimlik münasibətləri bizim təqdimatımızda əsas çıxış nöqtələrindən biri (birincisi) olacaq.

Primitiv insanlar arasında münasibətlərin müstəqimlik qatından sonrakı növbəti mərhələsi müstəqimliyin yeni dərki ilə bağlıdır. Dünən müstəqim şəkildə dərk və qəbul edilən məna tarixin növbəti mərhələsində yeni qat cücerti verərkən artıq metaforik şəkildə anlaşılır. Beləliklə, 2-ci qat metaforik qat adlandırıla bilər.

2-ci qatın (bu, artıq həm də mifoloji məkandır) elementlərini isə variantlar kimi ayırmaq mümkündür. Variantları məhz bu ikinci qatın funksiyası saymaq olar. Bu qatı biz mifoloji məkana məxsus qat kimi ayırırıq. İnkişaf tariximizin ən qədim deyil, ondan bir mərhələ sonrakı, variantlara söykənən, variantlar vasitəsilə geniş nəfəs ala bilən bu qatı məhz mifoloji təsəvvürlər, mifoloji dünyagörüşü və dilin mifoloji mahiyyəti üçün əlverişli və münbit zə-min (şərait) yaradır.

Variantların əmələ gəlməsilə səciyyəli olan ikinci, mifoloji qatda müstəqim modellərə belə deyək, "ehtiram", "pərəstiş" yoxalmağa başlayır. Dildə meydana çıxan variantlar təfəkkürdə də müəyyən dəyişikliklər yaradır. İnsan dərk edir ki, onun seçmə imkanı var. O, bir neçə (təbii ki, əvvəlcə iki) işarədən istədiyini seçə bilər. İkinci qatda seçim tam olaraq onun ixtiyarındadır. Seçim

min motivləşməsi daha sonrakı dövrlərə aid edə biləcəyimiz mürəkkəb psixoloji-ictimai səbəblərin nəticəsi olaraq ortaya çıxır. Amma qeyd edək ki, bunu, yəni, seçim imkanının olmasını anlamağı hələ onun seçmə hüququnun olmasını anlamağına dəlalət etmir. Seçmə imkanı ilə seçmə hüququ bir-birindən kifayət qədər aralı məsafədə duran artıq linqvistik yox, fəlsəfi, hüquqi, ictimai dəyərlərdir.

Qatlar arasındakı bu qarşıdurma (invariant və variantlar) ən müxtəlif dil səviyyələrində özünü göstərir və onu da qeyd etmək lazımdır ki, qarşıdurmanın (eyni zamanda toqquşmanın) kəskinliyi ayrı-ayrı dil səviyyələrində müxtəlif ola bilər. Sintaksisdəki mifoloji qatın aktivliyi (cümlə modelindən törəmələr) fonetikadakı kimi (fonemdən yaranan səslər kimi) olmaya bilər, leksikadakı mifoloji aktivlik morfolojiyadakından fərqlənər və s. və i.a. Leksikadakı aktivlik son dərəcə, maksimal aktivlik sayıla bilər, çünki söz səviyyəsində variantların yaranması ikinci qatda artıq insanın bilavasitə özü tərəfindən tənzim edilə bilmir, bunu dillərarası münasibətlər, müxtəlif tayfalararası əlaqələr və başqa həyat üçün vacib faktorlar müəyyən etməyə başlayır. Mifoloji təfəkkürə də o qalır ki, bu prosesi müşaiyət etsin və ondan bəhrələnsin. Amma dil səviyyələrinin hamısı üçün bu qarşıdurmanın (invariant-variant) tətbiqini bir prinsip kimi qəbul etmək və müxtəlif səviyyələrdə müstəqimlik və mifoloji elementlərini (potensialını) müəyyənləş-

dirmək mümkündür. **Mifoloji dilçilik** dediyimiz sahənin əsas vəzifəsi elə bu dediklərimiz sayılmalıdır. Bütün linqvistik səviyyələr (fonologiya-fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis) üzrə təklif edilən bu vahid prinsip, əslində, mifoloji dilçiliyin (mifolinqvistikanın) bütün səviyyələrdə “işləyən” universal prinsipi sayıla bilər. Onu genel olaraq “invariantdan varianta” şəklində sxemləşdirə bilərik:

2. Mifolinqvistikanın yaşama hüququ

Dilçilik və psixologiya, dilçilik və fəlsəfə, dilçilik və sosiologiya, dilçilik və tarix, dilçilik və ədəbiyyat... kimi termin-birləşmələr dilçiliklə, psixologiya ilə, fəlsəfə ilə, sosiologiya ilə, tarixlə, ədəbiyyatla məşğul olanlara yaxşı məlumdur. Bu birləşmələr onlarda təmsil olunan hər hansı bir tərəfin mənafeyini “şişirtməyi” nəzərdə tutmur, tərəflərin bir-birindən qarşılıqlı zənginləşmə və faydalanma prinsipinin gözlənməsi ilə meydana çıxır.

Dilçiliyin fəlsəfi aspektinin öyrənilməsi dilçiliyə nə kimi yeniliklər gətirdi – bu məsələnin indi geniş şəkildə izah edilməsinə xüsusi olaraq ehtiyac yoxdur, çünki məsələ həm dilçilər, həm də filosoflar üçün aydındır. Eyni zamanda dilimiz bizim düşüncəmizin və təfəkkürümüzün inkişafı üçün hansı addımları atdı – bu da mütəxəssislərə yaxşı məlumdur. Dilin inkişafı təfəkkürün inkişafından ayrı götürülə bilməz. Eləcə də,

təfəkkürün inkişafı dildən kənarada mümkün deyil. Onların bir-birindən güc alaraq inkişaf etməsinin sayəsində bütövlükdə insan, insanın inkişafının sayəsində isə cəmiyyət inkişaf edir. Bütün bu məsələlər fəlsəfi dilçilikdə (koqnitiv dilçilikdə) geniş şəkildə öyrənilir.

Dilçiliyin psixologiyaya və psixologiyanın dilçiliyə verə biləcəkləri xüsusi elm sahəsinin – psixolinqvistikanın yaranmasını şərtləndirdi. Dil təzahürünün psixoloji şəraiti, müxtəlif dil vahidlərinin formalaşmasının psixoloji şərtləri və başqa məqamlar psixolinqvistikanın şaxələnməsinə imkan yaratdı.

Qarşılıqlı faydalanma ilə bağlı eyni sözləri tarixin dilçiliklə əlaqəsi və sosiologiyanın dilçiliklə əlaqəsi barədə də söyləmək olar. Tarixi dilçilik və sosiolinqvistika həm tarixin, həm sosiologiyanın, əlbəttə ki, həm də dilçiliyin öyrənilməsinin yeni-yeni üföqlərini göstərdi. Bu deyilənlər xüsusi araşdırma və sübut tələb etməyən müddəalardır.

Eyni zamanda üzərində tədqiqat aparılması maraqlı olan sahələrdir. Yeri gəlmişkən bir məsələni üzərində, görünür, xüsusi dayanmaq lazımdır. Bu, çox zaman doğru anlaşılmayan və doğru qəbul edilməyən dil tarixi və dil tarixçisi ifadələridir.

Kəsinliklə bunu bildirmək lazımdır ki, dil tarixi sahəsi dil kəsiyinin hər hansı hissəsində hansısa klassikin əsərlərinin öyrənilməsi ilə bağlı deyil. Hələ sinxron dilçiliyi diaxronik dilçilikdən

ayırarkən müəyyənləşdirilirdi ki, hansısa uzaq bir zaman nöqtəsində kiminsə dilini öyrənmək diaxron yox, sinxron tədqiqat sayılmalıdır. Diaxroniklik o zaman meydana çıxır ki, müxtəlif tarixi nöqtələr bir-birilə müqayisə edilsinlər. Yenə də müxtəlif mətnlər məsələsi ortaya çıxır. Və əslində, dil tarixi sahəsi mətnə qədərki dövrün tədqiqat alanı ola bilər.

İlk baxışda belə bir labüd sualdan da yan keçmək mümkün deyil. Bizim bu təqdimatda nəzərdə tutduğumuz birləşməni, yəni, dilçiliyi və mifologiyayı (mifolinqvistikanı), prinsip etibarilə, bu sadalanan elmi birləşmələrin (koqnitiv dilçiliyin, psixolinqvistikanın, dil tarixinin, sosiolinqvistikanın və s.) içində əritmək mümkün deyilmi?! Mifologiyayı, dilçiliklə artıq birləşmiş ədəbiyyatın, fəlsəfənin, tarixin, psixologiyanın, sosiologiyanın içində əritmək səhvmi addım olardı?!

Mifologiya, ədəbiyyatın bir bölməsi kimi, psixologiyanın bir bölməsi kimi, fəlsəfənin və s. bir bölməsi kimi özünü göstərə bilməzmi? Bu elmlərin içində mifologiyaya yer yoxdurmu?! Yəni, demək istədiyimiz budur ki, tutalım, dilçilik və psixologiyayı (psixolinqvistikanı) bir yerdə öyrəndiyimiz zaman mifologiya ilə bağlı məqamların psixoloji təqdimatın içində yer alması mümkün olmazdı?! İlk olaraq bu sualların cavabı belə səslənə bilərdi ki, əlbəttə, bu imkansız deyil və mümkündür.

Eləcə də digər elmi birləşmələrdə mifoloji bloklar ola bilər, deyə bilərik. Və əgər belədirsə, biz dilçiliyin bu elmlərlə bir yerdə müəyyənləşdirilmiş məkanında onun (dilçiliyin) həm də hər dəfə ayrılıqda mifologiya ilə “görüşünü” təşkil etməmiş mümkün olmazdı? Bəlkə də olardı. Amma bu zaman bununla bağlı maneələr də özünü göstərməmiş olmayacaqdı. Belə olarsa biz hər dəfə bu birləşmiş məkanlarda, daha doğrusu, onların bir küncündə “küncə qısnadılmış” mifologiya ilə qarşılaşacaqdıq. Əlbəttə ki, bu halın da öz müsbət cəhətləri yox deyil. Amma bu zaman məsələnin xırda olduğunu da görməmək olmur. Digər tərəfdən, belə olarsa bütöv mənzərə (dilçilik və mifologiyanın bütöv və birgə görüntüsü) özünü kifayət qədər gizlədə saxlaya biləcəkdə. Birləşdirici xətlərin çoxu diqqətdən kənardə qalacaqdı. Bunun belə olmaması üçün isə məhz dilçiliklə mifologiyayı ayrıca elmi məkanın sərhədləri içinə salmaq lazımdır. Belə isə bu məkanı xüsusi olaraq ayırmağın mənası və dilçiliklə mifologiyanın birləşməsindən yeni bir elm məkanının üzə çıxması şəklində danışmaq üçün, özü də ayrıca danışmaq üçün məntiqi əsasımız varmıdır? Bizcə, vardır. “Bu bizə nə verir?” sualının isə cavabı belə ola bilər:

A. Mifologiya artıq xüsusi elm sahəsinə çevrilmişdir desək, səhv etmərik. Onun konseptləri və prinsipləri yuxarıda sadalanan elmərdən çox şeylər əxz etmişdir. Bununla belə mifologiyanın

onlardan, yəni, yuxarıda sadalanan elmlərdən hər biri ilə ayrı-ayrılıqda bir bütöv yarada bilməsi də göz qabağındadır. Bu bütövün yaranmasında bu elmlərdən hansı daha çox maraqlıdır sualına cavab vermək çətindir və hətta deyərdik ki, mümkün deyil. Bir şey aydındır ki, dilçiliyin və mifologiyanın birləşmiş məkanı bizə kompleks şəkildə həm dilimizlə, həm də mifoloji təsəvvürlərimizlə əlaqədar bir-birilə son dərəcə bağlı olan adekvat nəticələr çıxarmağa imkan verəcəkdir. Mifoloji dilçilik (əgər belə demək təbiri-caizsə) dilimizdə mövcud olan bir sıra ifadələrin, sözlərin, deyim tərzinin, üstündən etinasız keçdiyimiz bir sıra mətləblərin dərin qatlarına işıq sala bilər, onları bizim üçün daha anlaşılqı edər. Biz onları ilkin bəkirəliklərində görərik və öz inkişaf yolumuzu daha aydın dərk edə bilərik. Eyni şəkildə mifoloji mələm olan bir sıra işarələrin dil müstəvisində hansı qədim bucağa aid olduğunu aşkar edə bilər və dil elementlərinin mifoloji quruculuğunda iştirak dərəcəsinə və rolunu öyrənərik.

B. Qeyd etmək lazımdır ki, bu birləşmiş məkan təkcə dilimizin ən qədim tarixi qatı ilə bağlı bir çox qaranlıqların üzərinə işıq salmayacaqdır. Biz bu günün özündə də dilimizin (nitqimizin) dərin və azdərən qatında, bəzən ruhunda, bəzən aşkarında gizlənmiş, daşlaşmış mifologizmləri duya və görə bilərik. Onlar isə kifayət qədərdir və qeyd eləmək lazımdır ki, dilin bütən qat və

səviyyələrində özlərinə rahat bir məskən salmışlar.

C. Mifologiya, dil bilgimizin canına özü ilə bərabər psixoloji, sosioloji, fəlsəfi, tarixi düşüncələrin konkret məqamla bağlı kvintessensiyasını, uyğun anlayışları və uyğun ritorikanı gətirə biləcək. Sonuncu (tarixlə bağlı məqam) onun üçün xüsusilə vacibdir ki, biz, nəhayət, ədəbi dil tarixini əsl dil tarixindən – mifologizmlərə əsaslanaraq müəyyənləşdirilən dil tarixindən ciddi şəkildə ayıra biləcəyik. Bir qədər yuxarıda bu barədə demişdik.

Ricət. *Bəzən bu gün də biz belə bir kökündən səhv yanaşmanın şahidi oluruq ki, tədqiqatçı əgər tarixi bir dövrə məxsus hər hansı əsərdən danışarsa, deməli o, dil tarixinin öyrənir, dil tarixinin mütəxəssisidir. Əlbəttə ki, bu, belə deyildir. Dil tarixi xüsusi bir tədqiqat məkanıdır. Klassiklərin dilini, onların yazdıqları əsərlərin dilini öyrənməklə biz dil tarixinə heç nə və yaxud, demək olar ki, heç nə əlavə etmirik. Belə yanaşma, əslində, ədəbi dil tarixini öyrənmək deməkdir. Ədəbi dil tarixini isə dil tarixi ilə eyniləşdirmək olmaz.*

Dil tarixinin öyrənilməsi təmiz dil quruluşunun öyrənilməsi deməkdir. Dil işarələrinin inkişaf qanunauyğunluğunu öyrənmək deməkdir. Bu işarələrin yazıya alınmazdan (mətnlərdən) əvvəlki təkamül qanunauyğunluqlarını tədqiq etməkdir. "Nə cürdür?" sualının

*arxasındakı vahidi "nə cür ola bilərdi?" şəklində görə bilməkdir. **Ricətin sonu***

3. Birinci və ikinci qatlar

Qeyd olunası vacib bir məqam həm də odur ki, biz daha bir seçim qarşısında qalırıq. Hansı hansının içindədi, dilmi mifoloji təsəvvürün içindədi, yoxsa mifoloji təsəvvürü dil libasına bürünüb – asanlıqla bilinməz. Mifoloji təsəvvürün zərrəcikləridimi dil ərazisinə səpələnib, yoxsa dil elementlərimi mifoloji təsəvvürün hər addımında, hər qarışındadır – bunu dəqiq demək çətindir. Yəqin ki, bu iki halın ikisi də eyni zamanda baş verir. Ona görə də bu iki məqamdan və onların birləşməsindən danışarkən, həm birinci, həm də ikinci hal bizim üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olmalıdır.

Amma dərin, ilkin qatdan söhbət gedərkən, nə üçün bizə belə gəlir ki, burada mifoloji elementlərin mövcudluğu məqbul deyil. Nə üçün biz belə düşünürük?! Fikrimizi izah edək. Mifoloji elementlərin üzə çıxmasının əsas şərti odur ki, bunun üçün münbit zəmin olmalıdır. O münbit zəmin, nə qədər təəccüblü olsa da, müstəqimlik qatıdır. Deməli, biz belə düşünürük ki, dil özünün müstəqim qatını (təmiz məntiqdən ibarət ən dərin qatını) ilkin olaraq qurur və yalnız bundan sonra növbəti qata keçib bütün intensiya gücü ilə mifoloji istiqamətə, yəni, əsl yaradıcılığa, seçim imkanı olan yaradıcılığa

doğru tuşlanır. Deməli, ən dərin qat hansıdır sualının cavabı budur: bu müstəqimlik qatı deyə biləcəyimiz ilkin qatdır. Bu qat bütün dil ünsürlərinin müstəqim anlamda işlənməsini zəruri edir və insanın ancaq ən zəruri tələblərini ödəyir. Bu qat poetikliyə və məcaziliyə hazır deyil, bu qatın poetik funksiyası yoxdur. Bu qatda olanlar “başqa cür də demək olar” məntiqindən uzaqdırlar. Variantlardan istifadə edərkən ədəbiyyat, ondan əvvəl mifologiya (ən azı müxtəlif məkanlarda eyni mətləbi işlərkən) məhz bu düşüncədən (“başqa cür də demək olar”) başlayır.

Birinci müstəqim qatın üzərindən ikinci, bizə daha yaxın olan mifoloji qat ucalır. Bu zaman müstəqim dil elementləri yavaş-yavaş məcazilik, başqa cür desək, mifoloji cizgilər qazanmağa başlayır. Variantlar meydana gəlir. Bunun da öz obyektiv şərtləri var. Məcazilik sırf dil ehtiyacı sayəsində üzə çıxır. Yeni mənalar yarandıqca onların ifadə olunması, təbii ki, mövcud dil arsenalı hesabına həyata keçirilə bilmir. Onun – dilin buna gücü çatmır. Dil məcbur olur ki, yeni mənəni köhnə ünsür vasitəsilə ifadə etsin. Beləliklə, köhnə ünsürün üzərinə əlavə funksiya düşür. Nəticədə məcazlar, sinonimlər (variantlar) yaranır. Deməli, məcazlar, dilin zəifliyini ört-basdır etmək məqsədi güdür. Bu halı dilin “xəstəliyi” kimi qəbul etmək olar. Dilin “xəstəliyi” barədə XIX əsrdə ingilis alimi Miller, rus alimi Potebnya yazıblar. Əgər məcazlar

yeni mənanı ifadə etməkdə dilə kömək edirlərsə, o zaman sinonimlər, başqa sözlə desək, variantlar dili xəstəlikdən qurtarmağa çalışan ünsürlər kimi diqqəti cəlb edir. Məcəzlaşma və sinonimlik, beləliklə, qarşı-qarşıya duran iki güclü meyl kimi mifoloji qatda, poetik duyumun və onun ifadəsinin hökmran olduğu 2-ci qatda bu şəkildə üzə çıxır.

4. “Qarşı yatan Qara dağ”

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından götürülmüş belə bir misala diqqət yetirək: “Qarşı yatan Qara dağdan bir oğul uçurdunsa, degil mana...” Dastanda bu və buna bənzər digər deyimlər ən dərin qata aid ola bilərmi? Yoxsa, bu deyimin müəllifi elə güman edir ki, “qarşıdakı dağ həqiqətən yatıb və nə zamansa yuxudan oyanacaq?” Bu, doğrudanmı, belədir?

Əslində, bu, doğrudan, belədir. Ən dərin qatda bu deyim öz ifadəsini, təxminən, bu cür tapa bilərdi. “Qarşıda olan (duran, görünən, ucalan...) Qara dağ...” Belə ilkin, bəzəksiz variant görükcə “obyektin” fotosəklini çəkmək kimidir. Bu ilkin qata aid materialdır.

Dastandakı misal isə fotosəkil deyil. Burada artıq biz həyata keçirilmiş seçimlə qarşılaşırıq. Variantlardan biri burada artıq seçilmişdir. “Qarşı yatan Qara dağ”, əslində, “Qarşıdakı... Qara dağın” bəzəkli-düzəkli xələfidir. “Yatmaq” feili artıq tək cə adamın yatmağını deyil, cansız dağın da yatmağının

ifadəsini öz üzərinə götürür. “Dil xəstəliyi” elə bu deməkdir. Funksiyalar çoxaldıqca güc zəifləyir. Eynən tibbdəki “fil xəstəliyi” kimi. Adam zahirən böyüdükcə zəifləmə güclənir. Haqqında danışdığımız misal (mifoloji qatın “yatmaq” komponentli misalı) mifoloji təsəvvürün artıq bütün gücü ilə fəaliyyətdə olduğundan xəbər verir. Bundan əvvəlki ən dərin 1-ci qatda isə dilin imkanları cəmiyyət üzvü üçün naməlum, tanınmaz bir dəyər kimiydi. Cəmiyyət üzvü dilin imkanlarını, daha qəti desək, dilin özünü hələ tanımırdı.

Mifoloji təsəvvür və təbii ki, mifoloji qat dili tanımaq və ona – dilə inanmaqla başlayır. Dil əgər müvafiq məqam üçün “yatır” ifadəsini təklif edirsə, deməli, dil daşıyıcısında belə bir əqidə formalaşmışdır ki, obyekt (yəni, dağ) həqiqətən yatmışdır. Onu heç bir şübhə proyektorunun altına salmaq lazım deyil. Buna şübhə etmək heç kimin ağına belə gəlməz. Bunu elə belə də qəbul etmək lazımdır. Hər-rəkətsizlik “yatmaq” prosesinə uyğunlaşdırılırsa, öncə buna inam yaranır, sonra dilə müraciət edilir. Dil bu yeni sözü verməyə imkan tapmayanda (yəni, “xəstə” olanda) artıq insan özünə aid olan, özündə motivləşmiş hansısa ifadəni sanki məqama “borc” kimi verir.

Biz görürük ki, mifoloji təsəvvür 1-ci qatın funksiyası olan nəyisə olduğu kimi qəbul etməkdən ibarət deyil. Bu müstəqim təsəvvürün içinə 2-ci qatda həm də *personifikasiya* kimi güclü

psixoloji amil daxil olur. İnsana xas xüsusiyyətlərin onun özü tərəfindən fetişləşdirilməsi ona gətirib çıxarır ki, ətrafdakı canlı və cansız aləmin hər bir üzvü bu xüsusiyyətlərdən faydalana bilir, istifadə edə bilir. Dağ yata bilir, söz güləşə bilir, and içilə bilir və s. və i.a. Bu şəkildə təbiət insanlaşdırılır. Bu şəkildə qorxu doğuran qüvvələr insana yaxın edilir. İnsan qorxduğu qüvvəni özünə yaxın etdikcə, özünün başqa bir vacib məsələsini də həll etmiş olur, əslində, öz inkişafının çox vacib bir mərhələsinə qədəm qoyur. O, qorxu hissini özündən uzaqlaşdırır. Qəhrəmanlar bundan sonra yaranır. Yaranıb qəhrəman olmayanlara kömək əlini uzadanlar bundan sonra meydana çıxır. Təbiətlə insan arasında uyğunsuzluq yox olmağa doğru gedir. Ahəng bərqərar olmağa başlayır, kosmik sistem hərəkətə gəlir. İkinci qat olan mifoloji qat bu şəkildə ayaq üstə möhkəm dayanmağa alışdırılır.

Dil öz içindən, potensialına uyğun olaraq mifoloji təsəvvür üçün, onun üzə çıxması üçün, min bir çətinliklə olsa da, münbit zəmin yaradır demək, elə budur. Məqsəd dil xəstəliyindən mümkün qədər az itki ilə çıxmaqdır. Ancaq bu xəstəlikdən immunitet yaranandan sonra dil sağalıb öz daxili "təsərrüfatını" (orqanizmini) qaydaya salmağa çalışacaq, dilin daxili yaradıcılığı bu zaman işə düşəcək və bu məqamda ilk olaraq sinonimlər yaranacaq. Sinonimlərin yaranması ilə variantlar

cilalanacaq, dil insanı öz mənəgənəsindən buraxacaqdır. İnsan özünü dilin yanında daha sərbəst hiss edəcəkdir. Dil onu yox, o, dili idarə etməyə, zəif də olsa, başlayacaqdır. Beləliklə, 2-ci qat bir mərhələ kimi formalaşmış tamamlanacaqdır.

3-cü qat dilin insan tərəfindən tanınmasından (2-ci qatdan) sonrakı qatdır. Bu zaman ilk olaraq dil daşıyıcısının beynində dilə inamsızlıq yaranır, dünyanı başqa cür görmək istəyi onun ruhuna hakim kəsilir. Beləliklə, poetik təsəvvür ön plana çıxır və artıq heç kim məcazlara (əslində, yalanlara) inanmır. Dahi Füzulinin məşhur “Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır” misrasını bu dövrün əsas qalibiyyət himni kimi qəbul etmək olar. “Qarşı yatan Qara dağ”, əslində, yatmayıb. Bu, gözəl bir aldanışdır. Füzulinin təbirincə desək, yalandır. Buna inanmaq da olar (uşaqlıqda olan kimi), inanmamaq da.

Amma orası da var ki, mifoloji təsəvvür bu şəkildə yox olub itmir. O, zaman-zaman dil elementlərində, deyimlərində, müxtəlif quruluşlarda gizli şəkildə yaşayır, bu yaşama bu gün də davam edir. Və dil daşıyıcısı bəzən bu ifadələrin hansı dərin qatlarda təşəkkül edib hansı qədimlikdən gəldiyinin fərqi varmır. Bu mətnin içərisindəki III fəsildə “Söz və onun mifoloji buxovları” hissəsi ilə tanış olduqda oxucu bunun şahidi olacaq.

5. “Padşah, doğrudanmı, lütdür?!”

Mifologiya və onun həyatımızda, xüsusilə də, dilimizdə yeri çox maraqlı düşüncələrin “işə başlaması” üçün təkan verir. Mifologiyanın hər hansı şəkildə yaşaması ilk növbədə onun dildə yaşaması deməkdir. Çünki mifologiyanın cəmiyyət qarşısına çıxış paltarı məhz dildir. Amma bu məntiqi davam etdirsək, onu da deyə bilərik ki, dil öz uşaqlıq çağında paltarsız da gəzə bilərdi. Lüt-üryan mifoloji təzahür onunla üzbəüz da-yananların “Padşah axı lütdür” deyimini ağıllarına belə gətirmədikləri bir vaxta təsadüf edir. Kimsə buna inanır, kimsə inanmır. Daha doğrusu, buna ya inanırlar, ya da inanmırlar.

Bu dediklərimizi bir qədər başqa şəkildə ifadə edək. Bir qədər yuxarıda ayırdığımız hər qatın öz məxsusi dahiləri olub. Onları xatırlayaq. 1-ci, 2-ci qat dahilərinin yaratdıqlarını mifoloji təsəvvürdən kənarında düşünmək mümkün deyil.

Bu gün biz antik dövr sənətkarlarının adlarını yan-yana sadalamaqla elə təsəvvür etmək olar ki, onlar (məsələn, Homer, Esxil, Sofokl...) eyni zaman qatına (bu halda əsrinə) məxsus adamlardır. Bu isə belə deyil. Onları bir-birindən əsrlər ayırır. Və onlar həm də mifoloji duyumlarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Müxtəlif qatlara aid olduqları üçün bu dahilərin mifoloji duyumları ayrı-ayrıdır. Belə bir sual vasitəsilə dediyimizi əyaniləşdirməyə çalışaq. Homer öz dediklərinə (Polifemə, allahlara, qızıl almaya, Troyada baş verənlərə, Odisseyin ba-

şına gələnələrə, Axillesin şəcərəsinə, Aidin dünyasına və s.) inanırdımı?! Bəs Esxil, Sofokl, Evripid necə – onlar yazdıqlarına – bütün bu mifoloji “qatmaqarışılığa” inanırdıarmı?! Mifologiyanın “tumançaq” vaxtının üstünlükləri bu dahilərin inamınamı, yoxsa inamsızlığınamı söykənirdi?!

Əlbəttə ki, bizim üçün bu suallar ritorik suallar deyil və onlara cavab axtarmaq doğru olardı. Bizim tapdığımız cavablar isə hələlik bunlardır: Homer dediklərinə inanırdı. Homerdən sonra yazı dövrü gəldi. Amma artıq bu dövrdə Sofokl yazdıqlarına inanmırdı.

Bu məntiqin arxasınca getsək, deyə bilərik ki, Homer Qara dağın həqiqətən yatdığına və nə zamansa oyanacağına inanırdı. Sofokl da bu dağın yatdığına inanırdı, amma onun oyanacağına inanmırdı. Yazdıqlarının (mifoloji quramalarının uydurma olduğu) ona aşağı-yuxarı bəlli idi. Sofokl artıq ikiləşmiş dəyərdir. Yazan Sofokl ayrı, öz yazdığını oxuyan Sofokl bir ayrıdır. Yazarkən inandığına o, oxuyarkən inanmırdı. O sadəcə, süjet qururdu. Homerlə onun arasında təkəcə zamanla ölçülməyən başqa bir mənəvi məsafə vardı. Bu məsafənin personifikasiya edilmiş adı Esxil idi.

Esxil də Homer kimi dediyinə və yazdığına inanırdı. Amma o, yeni bir münasibət orbitinə keçid nöqtəsində durmuşdu. Esxil bütün mənəvi varlığı (yaradıcılığı) ilə Sofoklun, Evripidin gəlişini hazırlayırdı. Amma orası da var ki, cəmiyyətdə

mifoloji təsəvvür artıq yavaş-yavaş qocalmağa başlayırdı. Ona kütləvi inamsızlıq get-gedə bütün beyinləri fəth edirdi. Və bu xəttin davamı kimi bir qədər də zaman boyu irəli qaçsaq, deyə bilərik ki, eramızın 13-cü əsrində Dante artıq bilirdi ki, yeraltı dünya onun xəyalının təzahürüdür. Mifologiya bu şəkildə yavaş-yavaş tarixə təhvil verilirdi. Mifologiya öz yaratdığı virtual aləmin növbəti bir sakininə çevrilirdi.

Onu da qeyd edək ki, Homerlə bağlı iddia 1-ci qata, Sofoklla bağlı iddia 2-ci qata, Dante ilə bağlı iddia isə 3-cü qata aid edilə bilər. Esxil bu sıralamada 1-ci qatdan 2-ci qata keçidi təmsil edir...

“Padşah, doğrudanmı lütdür, yaxud deyil” ifadəsindəki tərəflərin hansısa birinin doğru olması isə, əslində, maraqlı deyil. Onların hər biri həm doğru, həm də yalan ola bilər. Eynən “qarşı yatan Qara dağın” oyanıb oyanmayacağına qəlbimizdə bəslədiyimiz inam kimi. Biz əgər şairlərin yazdıqları şeirlərə hələ də inanırıqsa, yox, başqa cür deyək: inanırıq – yox, inanmayıb aldanırıqsa, o zaman bilməliyik ki, həm aldanışımızda, həm də skeptikliyimizdə eyni dərəcədə haqlıyıq. Mənəvi dünya bu əks həqiqətlərin hər birinin mövcudluğu üzərində qurulur.

6. Möhtəşəm “kimi” qoşması

Hər üç qatı – 1-ci müstəqim qatı, 2-ci mifoloji qatı və 3-cü poetik qatı qədimdən üzə bu yana ayrı-ayrılıqda təsvir etmək çox maraqlı olardı. 1-ci qat (ən dərin qat), əslində, mifoloji qat deyil. Çünki bu qata məxsus olan dil işarəsinin qayəsi müstəqimlikdir. Bu qatda variantlar hələ ki, özünü göstərmir. İnvarinatların hakimiyyəti mövcuddur.

Ondan sonrakı 2-ci mifoloji qat artıq dil xəstəliyinin özünü biruzə verdiyi qatdır. Bu zaman mifoloji təsəvvür işə düşür və müstəqimlik ilkin məcazilik ilə tamamlanır (əvəz edilir – yox!). İlkin məcazilik primitiv insanın bu məcaza inanması ilə səciyyələndir. Bu, klassik mifoloji qat sayıla bilər. Bu qatın sakinləri bir-birinə “Bir oğul qayadan yıxdın” əvəzinə “Bir oğul qayadan uçurdun” deyirlər və inanırlar ki, oğlan quş olub qayadan uçmuşdur. Bu təmiz mifologizmdir. Dil xəstəliyi yenə də göz önündədir. Varinatlar ortaya çıxır və invarinatların hakimiyyəti öz yaradıcılıq resursunu bitirir. Artıq bütün invarinatlar “icad” olunmuşlar.

Daha sonrakı 3-cü qat mifoloji qatın üzərindən, onun əvəzinə yüksələn poetik qatdır. Bu qat mifologizmdən istifadə edir, amma artıq ona inanmır. Oğlan quş olub qayadan uçmur, oğlan quş kimi (!!!) qayadan “uçur”. “Kimi” qoşması qətiyyətlə demək olar ki, poetik qatın ən böyük ixtirasıdır. “Kimi” ilə geniş bir dünyaya yol açılır – poetik düşüncə artıq geridönməz şəkildə düşüncələrə hakim olmağa başlayır. Əks halda isə “kimi”

qoşması olmadan poetik düşüncə qanadsız quş kimidir. Poeziyanın ruhu müqayisə üzərindən coşur. Müqayisə onun əsas “tikinti” materialıdır. O olmasa biz quru etiraflar əhatəsində qalacaq idik və ecaskar poeziya nədir sualına cavab belə axtarmaq aqlımıza gəlməyəcəkdi. Bütün klassik bədii poetik məkanımız mifologiyanın cəngindən məhz “kimi” və ona bənzər onlarla vasitənin hesabına qurtulur. “Kimi”, qeyd etmək lazımdır ki, təkcə bədiilik məkanının tikinti materialı deyil. “Kimi” həm də dünyanı dərk etməyin möhtəşəm vasitəsidir. “Kimi” vasitəsilə biz təkcə bədii təsəvvürümüzü genişləndirmirik, həm də (xüsusilə, ilk dövrdə) dünya, həyat haqqda biliyimizi dərinləşdiririk. “Nə doğrudur, nə doğru deyil?” sualının cavabını özümüz üçün müəyyənləşdiririk. Dünyada ahəng, sistemlilik axtarışına çıxırıq.

“Mən qartalam” deyərkən (“Salur” ləqəbli Salur Qazanı xatırlayaq) dil sahibi mifoloji təsəvvürün tam olaraq içindədir. “Mən qartalam” deyərkən (Salur Qazan özünün əcdadı kimi şahın quşunu nəzərə tutur) o özü öz sözünə inanır, əhatəsi də ona inanır. İnamın zəifləməsi, insanın özünə etimadsızlığı, qartal olmadığını anlaması bədiilik məkanına qədəm qoyması ilə bağlıdır. “Mən qartal kimi...” deyilsə, bu artıq bədii təfəkkürün baş qaldırmasıdır. Burada isə “kimi” qoşmasının rolu əvəzsizdir. Ekstaz içində yazan şairlər “mən qartalam...” yazırsa, yazdığı zaman həqiqətən 1-ci müstəqillik qatının içində

özlərini hiss edirlər. Yazdıqlarını oxuyan zaman isə onlar artıq 3-cü qatın poetiklik qatının sakinləri olurlar.

7. Mifoloji diskurs. Onun digər diskurs növlərindən fərqi və mahiyyəti

“Diskurs” anlayışı 60-cı illərin axırı, 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq fransız kulturoloji fikrində xüsusi çalarlar kəsb edib öz intellektual sərhədlərini genişləndirməyə başladı. Onu daha yalnız nitq – cümlələr birliyi, söyləm, frazafövqi vahid, mürəkkəb sintaktik bütöv kimi anlamırdılar. O böyük bir semantik sahəni də özü ilə bərabər tədqiqat orbitinə gətirirdi. Diskurs artıq ideoloji yanaşmanın nəticəsi olaraq diqqəti cəlb etməyə başlayırdı. Nitq seçiminə ideoloji baxımdan yanaşma, əslində, müəllifin yanaşması olmaqdan daha çox informasiyanın yönəldiyi subyektin yanaşması kimi dəyərləndirilirdi. İdeoloji yön burada ümumiyyətlə informasiya materialının seçimi ilə (nə üçün bu vasitə yox, o biri!) bağlı idi.

***Ricət.** Fransada yaranmış “Diskurs təhlil” istiqamətinin banilərindən biri olan M.Fuko özünün “Biliyin arxeologiyası” əsərində yazırdı: “Söyləmin təsviri ondan ibarət deyil ki, sən söyləmin müəllifi ilə onun nə dediyi (yaxud demək istədiyini, yaxud arzu etmədən dediyi) arasındakı münasibəti təhlil edəsən; bu o deməkdir ki, haman söyləmin subyektini olmaq üçün*

istənilən fərdin bacarıb və məcbur olub tutduğu mövqenin necəliyini açıb müəyyənləşdirəsən”.
Ricətin sonu.

Bizim təsəvvürümüzdə *diskurs* informasiya axını zamanı cümlələrlə onların öz arxalarınca implisit olaraq gətirdikləri intellektual potensialın cəmindən ibarətdir. Bunu belə ifadə etmək mümkündür: Diskurs bərabərdir deyilən və mifoloji (hər hansı başqa) əhatə. Bura təkcə cümlə birlikləri daxil edilmir. Bura cümlənin arxasınca (potensialında) gələn bilik də daxildir. Məsələn, belə bir cümləyə diqqət edək: “Peley ilə Fetidanın toyu kentavr Xironun mağarasında baş verdi.”

Bu cümlənin adekvat qəbul edilməsi üçün onun diskursunun bərpası vacibdir. Cümlənin diskursu isə mifoloji zəmindədir. Onu **“mifoloji diskurs”** adlandırmaq. İnformasiyanı qəbul edən, yəni, cümlənin ideoloji subyektinə adekvat dərk üçün müəyyən (presuppozitiv) mifoloji biliyə malik olmalıdır. O bilməlidir ki, Xiron kimdir, kentavr(lar) kimdir(lər), Peley kimdir, Fetida kimdir. Yalnız bu biliklərə malik olan subyektin həmən cümləni qavraması mümkündür. Deməli, informativ cümləni adekvat “tanımaq” prosesində informativ aktın əsas komponenti kimi diskurs ön plana çıxır.

Amma onu da unutmamaq olmaz ki, mövzunun seçim ideolojisindən asılı olaraq diskursları da müxtəlif növlərə (sosioloji, siyasi, texnoloji, pedoqo-

ji, psixoloji və s.) ayırmaq olar. Biz bir qədər əvvəl ayırdığımız növ mifoloji diskurs adına uyğun gəlir və bu zaman söyləmin subyektivi presuppozitiv olaraq konkret mifoloji biliyə malik olmalıdır. Çünki nitqin ideologiyası mifologiyayı seçmişdir və ona üstünlük vermişdir.

Bu məqamda ortaya müəyyən çətinliklər də çıxır. Bizim interpretasiyada diskursla geniş filoloji şərh eyniləşdirilə bilər. Diskurs bərabər olar cümləyə və onun filoloji təhlilinə. Buna isə yol vermək olmaz. Əsl diskursla geniş filoloji (hər hansı başqa) şərh fərqləndirmək, onların hər birinin spesifikasiyasını, dəqiq meyarlarını ortaya qoymaq lazımdır. Buna nail olmaq çətinidir, amma imkansız da deyil.

Müəllifdən

“Semantik sayrışmalar” adı hardan gəlir?!

Prof. Niyazi Mehdi vaxtilə belə bir yazı yazmışdı: “Kamal Abdulla və Eyvaz Tahanın semantik-asemantik sayrışmaları”.

Eyvaz Taha “Yarımqıç Əlyazma” haqqında yazılmış silsilə məqalələr müəllifidir. Niyazi Mehdi də onlara münasibət bildirirdi.

Görünür, “semantik sayrışmalar” Niyazinin yazısından sonra mənim altşüuruma necə daxil olubsa, bir də indi üzə çıxır. Özü də bu sayrışmaları boş qutular kimi təsəvvür eləsək, indi onlar doldurulmuş şəkil alırlar.

Bir də dahi alman filosofu Şellinqin bu sözləri vardı: “Sözün dərinliyində mənalər sayrışır”. “Sayrışma” sözünün cazibəsi, görünür, məni rahat buraxmırdı.

Bu kitabda “Dədə Qorqud” dastanlarındakı semantik sayrışmalar ayrı-ayrı oçerklər şəklində lüğət formasında toplanmışdır. “Semantik sayrışma” mən nəyə deyirəm?

Dastan daxilində və mövzu ilə bağlı dastandan kənarında zaman-zaman diqqətimin yönəldiyi bəzi anlayış və adlar, ifadə və cümlələr olub. Onlar hər biri sanki sayrışa-sayrışa (eynən

uzaq ulduzlar kimi) böyük bir sürətlə qaranlıqdan işığa, işıqdan qaranlığa keçirlər. Və bu zaman Dastanla bağlı bilməli olduğumuz bir çox açıq (ışıqıçı), amma diqqət çəkməmiş və gizli (qaranlıqıçı) heç ağla gəlməyən mətləbləri özündə birləşdirirlər. Sayrışmanın işıqlı anı bizə müəyyən imkanlar (azından qaranlığın içini görmə imkanı) yaradır. Biz qaranlıqdakı gizli məqamları görüb dəyərləndirmə fürsəti əldə edirik. Bu gizli (qaranlıq – yox, qaranlıqıçı) məqamları sayrışmanın işıq gələn anında tutub izah etmək istəyi belə bir lüğətin ərsəyə gəlməsinə yol açdı.

Sayrışmalar bəzən bilavasitə mətndə özünü göstərən semantik mətləblərdir, bəzən də onlar bilvasitə, yəni, dolayısı ilə mətnə aid olub onun diskursiv potensialını, yəni, diqqət çəkən anlayışın özü ilə biruzəsiz (sıfır ifadəli) gətirdiyi mətləbləri tərpədir, Dastana tamam yeni bir baxışdan nəzər salmağı vacibləşdirir. Semantik sayrışmalar, beləliklə, Dastandakı bir çox məna-məzmun qatındakı boşluqları doldurmağa kömək edir. Bu baş verdikdə Dastan mətnindəki hər cümlə özünə aid diskursiv materialı ilə göz önündə canlanır, onun diskursu (cümlə və onun özü ilə gətirdiyi semantik potensialı) açılır, beləliklə, biz Dastanı yeni və daha dərin bir görüntüdə fiksə edirik.

Mənə belə gəlir ki, bu şəkildə olan, yəni, lüğət formasındaki təqdimat buradakı yazıları tələsmədən, zövqə və həvəsə uyğun oxumağı, özü

də məcburən prospektiv (əvvəldən axıra) deyil, istənilən (!) oçerkdən alıb oxumağı da nəzərdə tutur. Yəni, lüğətdəki əlifba sıralanması obyektiv olaraq təqdimatın tədrici ardıcılığını informativ olmaq məcburiyyətindən çıxarır. Belə olarkən oxucu Dastan haqqında bilmək istədiklərini özü sıralayır, öz təsnifatını özü qurur və öz maraq dairəsini özü müəyyənləşdirir, lüğətin ona verəcəyi informasiyanı özü üçün özü qorumuş olur. Oxucu lüğəti istədiyi yerdən açıb oxumağa başlaya bilər, yetər ki, buradakı bütün oçerklər oxunsun, belə olarsa, təqdimatı nəzərdə tutulmuş mətləbin bütövlüyü təmin edilmiş olacaq.

Eyni zamanda yenə də mənim fikrimcə (hər halda ümidim bunadır), bu lüğətlə tanışlıq tam olaraq başa çatarkən oxucu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı barədə, onun semantik mətləbləri və dərinlikləri, eyni zamanda boşluqları ilə bağlı yetərincə ciddi və maraqlı bilgi alacaqdır. Bu bilgi Dastanın tamam yeni bir qatdan kəsimi ilə əldə ediləcəkdir. Lüğətlərəxas kəsikvarilik (ayrı-ayrı oçerklər) nəticədə əldə edilən biliyin bütövlüyünü zərbə altına qoymayacaq, əksinə, onu şərtləndirəcəkdir.

Materialın lüğətdə hansı qaydada yerləşdirilməsi də mübahisə qaynağı ola bilər. Materialın tematik olaraq yerləşdirilməsi lazım olan effekti verməyə bilərdi. Ayırı-ayrı boylara aid də materialı qruplaşdırmaq doğru olmazdı. Məhz

indiki halında, bu cür kaleydoskopvarilik bütövlüyü qavramağın yeganə doğru yoludur deyə düşündüm. Bu zaman müxtəlifliklər öz müxtəlif tərəfləri ilə bir-birinin yanında daha çox marağ doğuracaqlar fikrindən itələndim və artıq zaman göstərəcəkdir ki, nə dərəcədə haqlı və ya haqsızam.

““Kitabi-Dədə Qorqud”da semantik sayırışmalar” lüğəti faktiki olaraq bu istiqamətdə ilk təcrübədir. Zaman keçdikcə onun materialı böyüyəcək və genişlənəcək ki, bu da təbiidir. “Dədə Qorqud” araşdırmaları minnətdar xələflər tərəfindən həmişə davam etdiriləcəkdir. Yeni-yeni konsepsiyalar daha təkmilləşmiş bu tipli lüğətlərin yenidən və yenidən ortaya çıxmasına səbəb olacaqdır. Məna sayırışmaları bitib tükənməyəcəkdir. Ola da bilər ki və bu elə belə də olacaqdır, bu lüğətin yazılışını nə zamansa başqaları davam etdirməsin. Müəllifə bundan daha xoşbəxt bir nəticə arzulamaq, yəqin ki, mümkün deyil.

Kitabda ikinci hissə kimi təqdim edilən “Mifolinqvistika” adlı plan-prospekt (bu, bir dərs vəsaitinin ilkin qəlibi kimi də qəbul edilə bilər) uzun illərin bu istiqamətdə aparılan müşahidələrini və düşüncələrini özündə ehtiva edir. Bu yazını yazmağa cəsarəti mənə “de görüm, nə deyirsən?” kimi çox qiymətli bir ifadəmiz verdi. Mən birdən-birə bu ifadənin daxili gözəlliyi qarşısında mat qaldım. Mənim gözlərimdən sanki pərdə götürüldü və mən misli görükməz bir

gözəllik qarşısında acizənə şəkildə quruyub qaldım. Öz dərinində bu ifadə nələr gizlədirmiş?! Ən qədim bədiilik rüşeymlərini və mifoloji tarixin ilkin addımlarının ahəngini. Deyiləni görmək arzusu və ehtirası bu gün bizim üçün qəribə görünə bilər. Amma o uzaq, artıq əlçatmaz dövrdə əcdadlarımız deyiləni **görüblər!** Bəlkə də onu görüklərinə inanıblar. Nəhayət etibarilə, bu ikisi eyni şeydir, düşünürəm.

Mən belə bir “liman”dan yol aldım və qar topası bir kiçik nəsnənin ətrafına yığılıb böyüyən kimi bu ifadədən də mifolinqvistik fikirlər budaqlanmağa başladı. Nəticədə indiki vəziyyət yarandı. Mən başa düşürəm ki, bu cıdırı (hələlik yalnız cıdırı!) çox cilalamaq lazım gələcək. Ona hələ xeyli əlavələr yükləmək gərəkdir. İndiki halında mən oxucu qarşısında bu cıdırının ümumi bir siluyetini qoymuş adam kimi özümü hiss edirəm. Sadəcə, hələlik o da kifayətdir ki, oxucu bu siluyeti təsəvvüründə canlandırma bilsin və ola bilər ki, onun da mənə tövsiyyələri əsasında bu ilkin yanaşma daha canlı ştrixlərlə zənginləşmiş bir istiqamətə dönsün. Hər halda mən buna ümid edirəm.

“Mifolinqvistika” haqqında burda deyilənləri ilk təcrübə kimi qəbul etmək lazımdır. İlk təcrübə bizi hansı sahillərə gətirəcək – bunu bizə zaman gəstərər.

Bu kitaba böyük bir lütfkarlıqla redaktorluq etməyə və onun müxtəlif hissələrinə önsözlər yazmağa razılıq vermiş iki böyük alimə və dostuma – professor Ahmet Bican Ercilasuna (“Kitabi-Dədə Qorqud”da semantik sayrışmalar” hissəsinin redaktoruna) və professor Qorxmaz Quliyevə (“Mifolinqvistika” hissəsinin redaktoruna) dərin təşəkkürümü bildirirəm. Onların yazmış olduqları önsözlər müvafiq yazıların mahiyyətini, inanıram ki, oxucu üçün daha maraqlı və daha yaxın edəcək.

Mənim çox sevdiyim Yunis Emrenin belə bir dahiyənə deyimi var. Mən bu deyimi tez-tez təkrar edirəm. Onu bir qədər dəyişmiş şəkildə bu kitabında sonunda xatırlamaq istərəm: Mən öz sözümü dedim. Məndən əvvəl və məndən sonra deyənlərə salam olsun.

Kamal Abdulla

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Sayışmalar (*Prof. Dr. Ahmet B.Ercilasun*). **Error! Bookmark not defined.**

“Kitabi-Dədə Qorqud”da semantik sayışmalar

Adlandırma ritualı.....	8
Alliterasiya.....	10
Ana haqqı.....	11
Anaxaqanlıq.....	13
Arxetip (1).....	16
Arxetip (2).....	17
Aruzun arzusu.....	21
Assonans.....	23
Avankulat.....	24
Banuçiçəyin istəkliləri.....	26
Baybecan bəy.....	28
Beyrək – Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək.....	30
Casus.....	32
Cəmiyyət.....	34
Cəza.....	37
“Dan-dansux, dan-danışux”.....	39
Dastanın tədqiqatçıları.....	40
Demokratiya.....	43
Dəlilər.....	46
Dədə Qorqud.....	48
Dədə Qorqud – prinsip kimi.....	50
Dönüklük.....	53
Dövlət.....	55
Dünya ağacı.....	56
“Gizli Dədə Qorqud”.....	58

Kamal Abdulla

Gizli opponent.....	60
“Görünən” söz	62
Günah.....	64
Hərbi hiylə	65
Xaos	67
Xəbərleşmə	69
İctimai borc	71
“Kitabi-Dədə Qorqud” – repressiya qurbanı	72
Körpü.....	77
Küçüctük ölüm	78
Qayıdış ritualı.....	79
Qaba Ağac, Qoğan Aslan.....	81
Qonaq	83
Quyu.....	85
Mədəniyyət.....	86
Mif.....	88
Mif və Yazı.....	90
Mifoloji diskurs.....	92
Nəzm və nəsr	94
Niqab.....	95
“Ol zaman...”	97
Oğuz (oğuzlar)	99
Ov	101
Paralelizm.....	102
Sadələvh suallar	106
Saz (qopuz)	108
Seçim.....	110
Semantik boşluqlar.....	112
Semantik sayrışmalar	114
Semiotik qarşıdurmalar.....	116
Sevinc və kədər.....	118
Sədaqət	120
Səhnə variantları	121
Səyyar süjetlər	124

Mifolinqvistika

Sintaktik xarakiri	126
Sistemlilik	127
Söz.....	129
Şaman – Ozan – Şair	133
Təbiət.....	135
Tənha Dədə Qorqud	137
Təpəgöz	138
“Tərəzinin gözləri”	140
“Troya atı” və ya “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Nibelunqlar nəğməsi”	141
Türkoloji “İnhisar”	144
“Uru (örü) durdu”	146
“Üç canavar qalınlığında kaftan”	148
Üsyan	149
Vəd.....	151
Yağlı.....	153
Yalan söz	155
“Yarımqıç əlyazma”	156
Yasaqlar	158
Yazı	162
Yeni tipli personajlar.....	164

Kamal Abdulla

Mifolinqvistika

Ön söz (<i>Prof. Dr. Qorxmaz Quliyev</i>)	168
Giriş və yaxud mifolinqvistikaya ilkin yanaşma	176
I FƏSİL. Mifolinqvistikanın universal tətbiq prinsipi	198
II FƏSİL. Fonetik-fonoloji səviyyədə mifoloji təsəvvürlər	204
III FƏSİL. Leksik səviyyədə mifoloji təsəvvürlər	210
IV FƏSİL. Sintaksisin dərinliklərində mifoloji təsəvvürlər	233
V FƏSİL. Morfologiyada mifoloji təsəvvürlər	238
VI FƏSİL. Məna-məzmun səviyyəsində mifoloji təsəvvürlər	240
VII FƏSİL. Maddi cisim bildiren adların personə edilməsi (Adlar mifolinqvistikanın obyekt kimi)	242
VIII FƏSİL. Hilezoistik ifadələr və onların qat mənsubiyyəti	244
Müəllifdən.....	247

Çapa imzalanıb: 02.08.2022.
Format: 84x108^{1/32}. Qarnitur: Arno Pro.
Həcmi: 16 ç.v. Tiraj: 500.

Hüquqi ünvan: AZ1005, Bakı şəhəri, Səbail rayonu,
Nigar Rəfibəyli, ev 4/52